

Η ελληνική παροικία της Οδησσού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Στόχος αυτής της διάλεξης είναι να σας παρουσιάσω την εικόνα της ελληνικής παροικίας της Οδησσού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Το υλικό που έχω επεξεργαστεί προέρχεται κυρίως από την πρώτη επίσημη ρωσική απογραφή του 1897, που δίνει στοιχεία τόσο για τους Έλληνες όσο και για τις άλλες εθνικές ομάδες που κατοικούν στην πόλη. Από τα στοιχεία αυτά έχω επεξεργαστεί ένα δείγμα που αντιστοιχεί στο 30% των εγγεγραμμένων.

Δυό λόγια για την απογραφή

Το 1897 πραγματοποιήθηκε η *Πρώτη Γενική Απογραφή του Πληθυσμού της Ρωσικής Αυτοκρατορίας* σε 89 κυβερνεία της χώρας. Η πολιτική του Αλέξανδρου του Γ' και της κυβέρνησής του στηριζόταν στην ιδέα του Πανρωσισμού και κλιμάκωνε τις πιέσεις προς τις μη-ορθόδοξες κοινότητες για αφομοίωση. Παρά τον αγροτικό προσανατολισμό της η Ρωσία είχε 223 αστικά κέντρα με πληθυσμό άνω των 15.000 κατοίκων.

Για τη Ρωσική Αυτοκρατορία τα στατιστικού τύπου δεδομένα της απογραφής έθεσαν τις βάσεις για τη μελέτη του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης, το οποίο επιταχύνθηκε και ενδυνάμωσε με την κατάργηση της δουλοπαροικίας.⁶ Η συνεισφορά της απογραφής έγκειται στη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού πληροφοριών που συνθέτουν τα κοινωνικό-οικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων και σκιαγραφούν την πορεία μετοίκησης και εγκατάστασής τους στην πόλη.

Τα απογραφικά δελτία είναι συγκεντρωμένα στο Κρατικό Αρχείο Οδησσού (G.A.O.O.). Βάση της απογραφής είναι το νοικοκυριό που διαρθρώνεται γύρω από τον αρχηγό της οικογένειας. Κάθε απογραφικό δελτίο καταγράφει τα μέλη μιας εστίας, συμπεριλαμβάνοντας το υπηρετικό προσωπικό και άλλα άτομα μη συγγενικά προς την οικογένεια που κατοικούν κάτω από την ίδια στέγη. Τα δελτία έχουν συμπεριλάβει 5.086 Έλληνες, με βάση τη μητρική γλώσσα..

⁶ Βλ. ενδεικτικά, R.H.Rowland, 'Urban-in Migration in Late Nineteenth Century Russia'. Ph. D. Dissertation, Department of Geography, Columbia University, 1971.

Στα δελτία της απογραφής σημειώνεται ο τόπος γέννησης και κατοικίας του απογραφομένου ατόμου, το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή του κατάσταση (έγγαμος, άγαμος, χήρος), η σχέση με τον οικογενειάρχη και ο αριθμός των μη συγγενικών προσώπων (ενοικιαστές, υπηρέτες, φιλοξενούμενοι, υπάλληλοι) που συνοικούν στην ίδια εστία. Καταγράφεται επίσης η μητρική γλώσσα, το θρήσκευμα, η κοινωνική τάξη (όσον αφορά στους ρώσους υπηκόους) ή η ιθαγένεια, οι γραμματικές γνώσεις και το σχολείο που έχουν φοιτήσει και τέλος το επάγγελμα που ασκούν και η ακριβής διεύθυνση κατοικίας. Κεντρικό κριτήριο ταξινόμησης των κατοίκων και διάκρισης των εθνοτήτων στην πόλη αποτελεί η μητρική γλώσσα την οποία χρησιμοποιούν οι στατιστικές αρχές για να συστηματοποιήσουν τα πληθυσμιακά δεδομένα και να τα συγκρίνουν μεταξύ τους.⁷ Κατά συνέπεια, η απογραφή αποτελεί μια πρώτης τάξης πηγή για τη μελέτη του εποίκισμού της πόλης, για την εθνική της σύνθεση και την κοινωνική της στρωματογραφία.

⁷ Τα συνοπτικά αποτελέσματα της απογραφής και η επεξεργασία τους παρουσιάζονται στο *Pervaya vseobshaya perepis' naseleniya Rossiiskoi Imperii, 1897, t. XLVII, Odessa, Μόσχα 1903.*

1. Δημογραφικά του ελληνικού πληθυσμού

Η Οδησσός είναι μια πολυεθνική πόλη, όπως φαίνεται και από τον πίνακα 1.

Πίνακας 1

Κατανομή του πληθυσμού με βάση τη μητρική γλώσσα

Δήλωσαν μητρική γλώσσα το 1897							Δήλωσαν μητρική γλώσσα το 1892					
Γλώσσες	A+Γ	Άνδρες	Γυναίκες	% στο σύνολο	%Α	%Γ	A+Γ	Άνδρες	Γυναίκες	% στο σύνολο	%Α	%Γ
Ρωσικά	237.425	129.319	108.106	58,80	59,66	57,82	196.443	103.972	92.471	57,69	58,27	64,15
Εβραϊκά	124.511	61.547	62.946	30,84	28,39	33,66	106.030	51.783	54.247	31,14	29,02	31,95
Πολωνικά	17.395	11.388	6.007	4,31	5,25	3,21	13.911	8.972	4.939	4,09	5,03	5,54
Γερμανικά	10.248	5.412	4.836	2,54	2,50	2,59	9.163	4.536	4.627	2,69	2,54	2,80
Ελληνικά	5.086	3.206	1.880	1,26	1,48	1,01	5.283	3.292	1.991	1,55	1,84	2,03
Ταταρικά	1.437	978	459	0,36	0,45	0,25	700	514	186	0,21	0,29	0,32
Αρμενικά	1.401	931	470	0,35	0,43	0,25	1.293	787	506	0,38	0,44	0,49
Γαλλικά	1.137	431	706	0,28	0,20	0,38	1.135	448	687	0,33	0,25	0,28
Ιταλικά	717	364	353	0,18	0,17	0,19	844	423	421	0,25	0,24	0,26
Τσέχικα	616	372	244	0,15	0,17	0,13	427	246	181	0,13	0,14	0,15
Βουλγαρικά	600	437	163	0,15	0,20	0,09	829	549	280	0,24	0,31	0,34
Ρουμανικά	488	294	194	0,12	0,14	0,10	510	275	235	0,15	0,15	0,17
Λιθουανικά	396	314	82	0,10	0,14	0,04	238	215	23	0,07	0,12	0,13
Λετονικά	394	327	67	0,10	0,15	0,04	142	112	30	0,04	0,06	0,07
Τουρκικά	319	245	74	0,08	0,11	0,04	366	254	112	0,11	0,14	0,16
Άλλες	1.598	1.202	396	0,40	0,55	0,21	3.212	2.065	1.147	0,94	1,16	1,27
ΣΥΝΟΛΟ	403.768	216.767	186.983	100,0	100,0	100,0	340.526	178.443	162.083	100,0	100,0	100,0

Οι Έλληνες, ωστόσο, αποτελούν ένα ελάχιστο κομμάτι του πληθυσμού μόλις το 1,2 %. Τα στοιχεία βέβαια που δίνουν οι ελληνικές αρχές, το προξενείο, η κοινότητα, είναι πολύ περισσότερα.

Για ποιο λόγο τα στοιχεία μας δεν συγκλίνουν ?

Όπως είπαμε, η απογραφή στηρίζεται σε όσους έχουν την ελληνική για μητρική γλώσσα, ενώ συνήθως τα στοιχεία της παροικίας αναφέρονται και σε άτομα ελληνικής καταγωγής που έχουν όμως αφομοιωθεί από τη ρωσική κοινωνία, είναι ρώσοι υπήκοοι, έχουν

ελληνικά επίθετα και διατηρούν ή δεν διατηρούν κάποιους δεσμούς με την Ελλάδα. Σε αυτό το θέμα θα επανέλθουμε παρακάτω, όταν εξετάσουμε σε ποιες υπηκοότητες είναι «κρυμμένοι» οι Έλληνες.

Αυτό επιβεβαιώνουν και τα απογραφικά στοιχεία του 1892 που δείχνουν ότι ο ελληνικός πληθυσμός σταδιακά μειώνεται, πράγμα που σημαίνει ή ότι υπάρχει διαδικασία αφομοίωσης, άρα απώλειας της ελληνικής μητρικής γλώσσας ή ότι οι Έλληνες φεύγουν από την πόλη κυρίως εξαιτίας της ύφεσης των εργασιών, τόσο του σιτεμπορίου που έχει περάσει στα χέρια των Εβραίων αλλά και της ύφεσης των εργασιών του λιμανιού που προσέλκυε ναύτες, εργάτες, αχθοφόρους από τα λιμάνια του Αιγαίου.

Εδώ θα ήθελα να σταθώ σε δύο παρατηρήσεις:

1. Ο μικρός αριθμός των Ελλήνων είναι φθίνων σε σχέση με τη συνολική ανάπτυξη της πόλης, η οποία μόνο σε διάστημα 25 ετών, από το 1873 ως το 1897, έχει διπλασιάσει τον πληθυσμό της, που έχει φθάσει τους 403.000 κατοίκους. Στην πόλη έχει κυρίως συρρεύσει ρωσικός και εβραϊκός πληθυσμός, οι πρώτοι με την κατάργηση της δουλοπαροικίας για να δουλέψουν στη βιομηχανία και ως υπηρετικό προσωπικό, οι δεύτεροι, γιατί η Οδησσός είναι μια από τις περιοχές στην οποία επιτρέπεται η ελεύθερη εγκατάστασή τους.
2. Ο μικρός αριθμός των Ελλήνων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν έχει να κάνει με τους ιδιαίτερους δεσμούς που συνδέουν τους Έλληνες από την εποχή της ίδρυσής της, με την Οδησσό. Η ελληνική παρουσία ήταν ιδιαίτερα ανθηρή και σημαντική στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Η Οδησσός είναι μια πόλη που ιδρύθηκε εκ του μηδενός και σ'αυτήν συνέρρευσαν διωκόμενοι πληθυσμοί ή πληθυσμοί υπό πίεση χάρη στα εξαιρετικά προνόμια που προσέφερε η Αικατερίνη Β!. Η ίδρυση της πόλης

με τον πρώτο χάρτη του 1794 προβλέπει με βάση τους υπολογισμούς των πολεοδόμων, 6.000 κατοίκους και χωρίζει την πόλη σε δυο τμήματα , το στρατιωτικό και το ελληνικό τμήμα. (βλ. Χάρτης).

3. Ο ιδιαίτερος ρόλος των Ελλήνων στην πόλη καταδεικνύεται από τις παραχωρήσεις που έγιναν για την αυτοδιοίκηση του ελληνικού μαγιστράτου, από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρίας στην Οδησό το 1814, από την παρουσία ελλήνων δημάρχων στην ηγεσία της πόλης, όπως του εμπόρου Δ. Ιγγλέση στη διάρκεια της επανάστασης του 1821, αλλά και του Γρ. Μαρασλή, δημάρχου της Οδησού επί 15 χρόνια, στο δεύτερο μισό του αιώνα. Τέλος μαρτυρείται και από την λειτουργία πολλών ελληνικών εμπορικών οίκων με διεθνή εκπροσώπηση, που είχαν στα χέρια τους το εμπόριο σιτηρών, ως τη δεκαετία του 1840.

4. Σε ποια κοινωνικοοικονομικά αίτια οφείλεται η ελάττωση του ελληνικού πληθυσμού;

Τα αίτια αποδυνάμωσης της ελληνικής παρουσίας στην Οδησό μπορούν να αναζητηθούν σε δύο κατευθύνσεις. Από την ιστοριογραφία μας είναι γνωστή η μετακίνηση του παροικιακού ελληνισμού προς το ελληνικό κράτος μετά το 1871, όπου έχουμε και παλινόστηση κεφαλαίων,¹² αλλά και μια δεύτερη μετακίνηση εμπορευομένων, στο δεύτερο μισό του 19αι. αιώνα, από την Οδησό προς τα λιμάνια της Αζοφικής (Ροστόβ, Γέισκ, Νοβοροσίσκ), όπου μετατοπίστηκε ο κύριος όγκος της εξαγωγής σιτηρών. Η μερική αποδυνάμωση της οικονομικής σημασίας της πόλης και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε το οδησινό στάρι στη βρετανική αγορά, εξαιτίας του αμερικανικού ανταγωνισμού, η ανοδική παρουσία των Εβραίων και ο ανταγωνισμός με τους Έλληνες στα ίδια επαγγέλματα (σιτεμπόριο και εμπόριο αποικιακών ειδών) οδήγησαν στο κλείσιμο των εργασιών πολλών Ελλήνων. Η ίδια η απογραφή του 1897 παρέχει επαρκή στοιχεία για να σκιαγραφηθεί η ελληνική παρουσία και να μελετηθεί η

¹² Βλ. Γ. Δερτιλής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών*, Αθήνα 1980.

πορεία εξέλιξης της παροικίας, χωρίς να μπορούμε να συνάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για την καθαυτό δημογραφική της συμπεριφορά (φυσική κίνηση του πληθυσμού). Οι Έλληνες, όπως θα δούμε παρακάτω, διασκορπισμένοι σε τρεις υπηκοότητες, την ελληνική, την τουρκική και τη ρωσική, ενσωματώνονταν καθώς περνούσαν οι γενιές στη ρωσική κοινωνία και έχαναν σταδιακά τόσο την ελληνική μητρική γλώσσα όσο και τα ελληνικά επίθετα.

2. Η αναλογία ανδρών-γυναικών

Από τα αποτελέσματα της απογραφής για την αναλογία ανδρών και γυναικών παρατηρούμε ότι στο σύνολο του πληθυσμού οι άνδρες υπερτερούν των γυναικών. Για κάθε 100 κατοίκους έχουμε 53.7 άνδρες και 46.3 γυναίκες. Δεν είναι μόνο η ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα που ωθεί άνδρες στην πόλη αλλά και η απογραφή των στρατιωτικών σωμάτων που βρίσκονταν στα όρια της Οδησού και έχουν αυξήσει το ποσοστό του άρρενος πληθυσμού.

Αξίζει όμως να μελετηθεί η αναλογία ανδρών-γυναικών ανά εθνότητα για να κατανοήσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των πληθυσμιακών ομάδων που απαρτίζουν την Οδησό.

Πίνακας 3

Αναλογία ανδρών –γυναικών σε ορισμένες εθνότητες στην Οδησό

Εθνότητες	Άνδρες	%	Γυναίκες	%
Ρώσοι	129.319	54,47	108.106	45,53
Εβραίοι	61.547	49,44	62.946	50,56
Έλληνες	3.206	63,04	1.880	36,96
Γερμανοί	5.412	52,81	4.836	47,19
Ιταλοί	364	50,77	353	49,23
Γάλλοι	431	37,91	706	62,09
Αρμένιοι	931	66,45	470	33,55
Τούρκοι	245	76,80	74	23,20
		53,70		46,30

Οι αποκλίσεις από το μέσο όρο υποδηλώνουν την ιδιαίτερη φυσιολογία ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων, όπως των Εβραίων, οι οποίοι, αν και συρρέουν στην πόλη, εγκαθίστανται κατά οικογένειες, σε πολυμελή και συνεκτικά νοικοκυριά. Έχουν σταθερή οικογενειακή ζωή, υψηλά ποσοστά γονιμότητας, χαμηλά ποσοστά παιδικής θνησιμότητας και παντρεύονται και

χωρίζουν πολλές φορές κλπ.¹⁴ Αντίθετα, άλλες πληθυσμιακές ομάδες με σημαντική υπεροχή του άρρενος πληθυσμού (Έλληνες, Αρμένιοι, Τούρκοι) έχουν έντονη κινητικότητα, εμπορικό χαρακτήρα και υψηλά ποσοστά ανδρών, άγαμων, έγγαμων ή χήρων, που έχουν έρθει μόνοι στην πόλη, χωρίς την οικογένειά τους. Οι Έλληνες αποτελούν μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση. Τέλος έχουμε πληθυσμιακές ομάδες όπου υπερτερούν οι γυναίκες λόγω της επαγγελματικής τους ασχολίας στην πόλη, όπως είναι οι Γάλλοι. Είναι γνωστό ότι οι Γαλλίδες μετανάστευαν στην Οδησό για να υπηρετήσουν στην οικιακή εκπαίδευση των παιδιών των αστικών οικογενειών.

3. Η χωροταξική κατανομή του πληθυσμού (βλ. Χάρτης)

Η πόλη της Οδησού χωρίζεται σε επτά διαμερίσματα (αστυνομικά διαμερίσματα): α) Bulvarniy, β) Alexandrovsky, γ) Khersonsky (μαζί με τη Slobodka – Romanovka) τα οποία αποτελούν το κεντρικό κομμάτι της πόλης και δ) Petropavlovsky, ε) Mikhailovsky, στ) Peresipsky ζ) Dalnitsky.

Τα τρία πρώτα διαμερίσματα αποτελούν τον αρχικό οικιστικό πυρήνα και βρίσκονται κοντύτερα στο θαλάσσιο μέτωπο. Κατοικήθηκαν από τις πληθυσμιακές ομάδες που ήρθαν πρώτες στην πόλη χάρη στα οικονομικά κίνητρα της Αικατερίνης και στα προνόμια του ελεύθερου λιμανιού (1819-1859) και εγγράφονται εντός των ορίων της πρώην ελεύθερης εμπορικής ζώνης. Ωστόσο η πόλη επεκτάθηκε με αλματώδη ρυθμό μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο. Πολλά προάστια, όπως η Μολδοβάνκα, με τις αποθήκες σιτηρών μετατράπηκε σε χώρο κατοικίας. Από τη Μολδοβάνκα έχουμε τη μαρτυρία του Γρ. Κούππα, έλληνα υπάλληλου σιτεμπορικού γραφείου, στην οποία ζούσε το 1860. «.....» Η περιοχή μετατράπηκε σε χώρους κατοικίας. Μια παρόμοια περίπτωση φαίνεται από τις μεγάλες σιταποθήκες του έλληνα εμπόρου Κ. Παππούδωφ στο κέντρο της πόλης που μετατράπηκαν σε διαμερίσματα για να στεγάσουν τον ολοένα αυξανόμενο πληθυσμό. (Βλ. σλαίτς)

Σημαντικό πλεονέκτημα της απογραφής είναι η συγκριτική ανάλυση των πληθυσμιακών ομάδων και κατά συνέπεια η ένταξη της ελληνικής περίπτωσης

¹⁴ P.Herlihy, Odesa. A History, 1794-1914, Χάρβαρντ 1986, σ. 256-257.

στη ρωσική πολυεθνία. Στον επόμενο πίνακα φαίνεται η κατανομή του ελληνικού, εβραϊκού (των δύο ανταγωνιστικών ως προς το εμπόριο κοινοτήτων), του γερμανικού και του γαλλικού πληθυσμού στα διαμερίσματα της πόλης:

Πίνακας 7

Χωροταξική κατανομή του ελληνικού, εβραϊκού, γαλλικού και γερμανικού πληθυσμού της Οδησού, 1897

Σύμφωνα με τη μητρική γλώσσα												
ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤ	Έλληνες			Εβραίοι			Γερμανοί			Γάλλοι		
	Α	Γ	%	Α	Γ	%	Α	Γ	%	Α	Γ	%
Bulvarniy	980	574	30,55	5.419	5.280	8,59	871	972	17,99	144	282	37,47
Alexandrovsky	548	328	17,22	18.446	19.240	30,27	868	702	15,32	67	103	14,95
Khersonsky	601	379	19,27	4.461	4.179	6,94	1272	1267	24,78	130	239	32,45
Petropavlovsky	359	214	11,27	15.259	15.954	25,07	927	743	16,30	28	39	15,13
Mikhailovsky	295	174	9,22	15.486	15.836	25,15	919	717	15,96	36	21	
Peresipsky	351	176	10,36	2.080	2.048	3,32	366	277	6,27	17	17	
Λιμάνι	32	2	0,67	5	2	0,01	30	2	0,31	1	-	
Dalnitsky	40	33	1,44	391	434	0,66	159	156	3,07	8	5	
ΣΥΝΟΛΟ	3.206	1.880	100	61.547	62.973	100	5.412	4.836	100	431	706	100

Το 67,04 % των κατοίκων που δήλωσαν την Ελληνική ως μητρική τους γλώσσα ζουν στο ευρύτερο κέντρο της πόλης (Bulvarniy, Alexandrovsky, Khersonsky) και 32,96 % σε εργατικές και υποβαθμισμένες συνοικίες. Η γαλλική παρουσία σχεδόν μονοπωλεί τις κεντρικές περιοχές. Οι Γερμανοί είναι μοιρασμένοι, οι περισσότεροι στα κεντρικά διαμερίσματα αλλά και ένα σημαντικό ποσοστό στις περιοχές, όπου διεξάγεται το εμπόριο σιτηρών. Όσον αφορά τους Εβραίους το 54,21 % είναι συγκεντρωμένο στις εκτός κέντρου περιοχές.

Η χωροταξική κατανομή του ελληνικού πληθυσμού στα διαμερίσματα της πόλης αποτυπώνει τη κοινωνική στρωματογραφία της ελληνικής παροικίας. Μια σημαντική μεσαία τάξη, είναι συγκεντρωμένη στις συνοικίες εντός της γραμμής της ελεύθερης ζώνης.²⁰ Αποτελείτο από άτομα που ήταν απόγονοι εποίκων του αρχικού οικιστικού πυρήνα της πόλης. Η σύγκριση με την εβραϊκή κοινότητα δηλώνει τον υστερότερο εποικισμό των Εβραίων, μετά τα μέτρα που επέτρεψαν την ελεύθερη εγκατάστασή τους. Φανερώνει επίσης πως οι τελευταίοι εγκαταστάθηκαν σε περιοχές που αναπτύχθηκαν μετά την κατάργηση του προνομιακού καθεστώτος του ελεύθερου λιμανιού. Η χωροταξική αυτή διαφοροποίηση υπήρξε, κατά τη γνώμη μας, μια από τις κύριες αιτίες που πυροδότησαν την έκρηξη βίας μεταξύ ελληνικού και εβραϊκού στοιχείου το 1871.²¹

Συγκρίνοντας τα στοιχεία μεταξύ 1892 και 1897 παρατηρούμε μείωση του ελληνικού πληθυσμού στην περιοχή Αλεξαντρόφσκι, η οποία έχει εποικισθεί από

²⁰ Η Ρ. Herlihy στο *The Greek Community of Odessa*, Journal of Modern Greek studies, τ. 7, 1989, σ.239.

²¹ Βλ. Ε. Sifneos, "The Dark Side of the Moon: Rivalry and Riots for Shelter and Occupation between Greek and Jew population in the multi-ethnic 19th c. Odessa", ανακοίνωση στο 7th International Conference on Urban History της European Association of Urban Historians με θέμα European City in Comparative Perspective, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 27-30 Οκτωβρίου 2004.

το προνομιούχο κομμάτι της Εβραϊκής παροικίας. Ήταν αυτοί «οι άνθρωποι του κύκλου μας», όπως έλεγε ο Ισαάκ Μπάμπελ, -μεσίτες, μαγαζάτορες, υπάλληλοι τραπεζών και ναυτιλιακών γραφείων- που «είχαν μηχανευτεί μια λοταρία» για να ξεφύγουν από την άθλια οικονομική κατάσταση των περισσότερων ομοεθνών τους, «μια φάμπρικα-παιδιών θαυμάτων, Εβραίων πιτσιρικάρων με άσπρους γιακάδες και λουστρίνια», που μάθαιναν βιολί.²⁴

Η περιοχή αυτή βρισκόταν γύρω από την ελληνική εκκλησία της Αγίας Τριάδας²⁵, που όπως δήλωνε και ο Γρηγόριος Κούππας στις επιστολές του από την Οδησό, ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1860, είχε κατακλυστεί από εβραϊκά μαγαζιά και σπίτια.²⁶ Την εβραϊκή υπεροχή στη συνοικία επιβεβαίωνε και η ονομασία της Οδού των Εβραίων, όπως στην περιοχή Bulvarniy είχαμε την Οδό των Ελλήνων και την Ελληνική Αγορά.

4. Η επαγγελματική απασχόληση

Από τις σημαντικότερες συνεισφορές της απογραφής είναι τα στοιχεία που αφορούν στην απασχόληση των εθνικών ομάδων. Τα στοιχεία αυτά είναι εξαιρετικά διαφωτιστικά γιατί μας επιτρέπουν να ξεφύγουμε από το ασαφές πλέγμα των κοινωνικών κατηγοριών (soslovie), κληρονομικού χαρακτήρα, με βάση τις οποίες χωρίζονται οι ρώσοι υπήκοοι (ευγενείς, κλήρος, έμποροι, αστοί, αγρότες) –κατηγορίες που καθορίζονται από τις φορολογικές και άλλες υποχρεώσεις τους έναντι του κράτους-, και να ανιχνεύσουμε την κοινωνική διαστρωμάτωση. Ένα τέτοιο εγχείρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό στο γέγραμα του 19^{ου} αι., σε μια εποχή αναδιάρθρωσης των κοινωνικών δυνάμεων και μεγάλης κοινωνικής κινητικότητας με ερευνητικά ζητούμενα το σχηματισμό ή μη μεσαίας τάξης και την διεύρυνση της προλεταριοποίησης του πληθυσμού.²⁷

Στα απογραφικά δελτία καταγράφεται η πηγή άντλησης του εισοδήματος για κάθε απογραμμένο μέλος και στην περίπτωση των οικονομικά εξαρτώμενων μελών της οικογένειας, όπως συμβαίνει συνήθως με τα παιδιά, τις συζύγους και τους υπερόλικες, η σχέση τους με τον οικογενειάρχη. Η επέκταση των πληροφοριών και στα μέλη εκτός οικογένειας που ανήκουν στην ίδια εστία και αποτελούν το υπηρετικό προσωπικό, είναι εξαιρετικά διαφωτιστική για επαγγελματικές κατηγορίες που αποτελούν πόλο έλξης για τους νέους μετανάστες.

Οι βασικές κατηγορίες επαγγελμάτων, όπως έχουν ταξινομηθεί από τις απογραφικές αρχές, υποδηλώνουν επαγγέλματα που ασκούνται στην πόλη και τα περίχωρά της και καλύπτουν:

²⁴ Ισαάκ Μπάμπελ, *Το άρωμα*, σ. 246.

²⁵ Η πέτρινη εκκλησία της Αγίας Τριάδας, στην οδό Αικατερίνινσκα και Τρόϊτσκα, θεμελιώθηκε το 1803. Κτίστηκε με κεφάλαια που προέρχονταν από την αρχική δωρεά της Αικατερίνης της Β' (18.800 ρ) και από το φόρο που επέβαλε η ελληνική κοινότητα στους εμπόρους της για κάθε «τσέτβερτ» εξαγόμενου σταριού.

²⁶ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 11-4-1871.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά για τα θέματα αυτά: A. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperialist Russia*, Ν. Καρολίνα 1982, σ. 81-129. και E. Wirtschafter, Kimmerling, *Social Identity in Imperial Russia*, Β. Ίλλινόυζ 1997 και Η. D. Balzer (ed), *Russia's Missing Middle Class: The Professions in Russian History*, Αρμόνκ 1996.

A. Τα μη βιομηχανικά επαγγέλματα που αποτελούνται από μια ευρεία γκάμα επαγγελμάτων κυρίως της μεσαίας και ανώτερης τάξης, ήτοι διοικητικές υπηρεσίες, στρατιωτικοί και ιερωμένοι, ελεύθερα επαγγέλματα (γιατροί, δικηγόροι, δάσκαλοι), εισοδηματίες. Στην ομάδα αυτή έχουν απογραφεί και όσοι δηλώνουν γεωργοί.

B. Βιομηχανικά επαγγέλματα, κυρίως εργάτες και εργάτριες που σχετίζονται με δύο κλάδους: α. εξόρυξη, μεταλλουργία και β. κατεργασία πρώτων υλών. Στη δεύτερη ομάδα συμπεριλαμβάνονται βασικοί κλάδοι της βιομηχανίας τροφίμων της Οδησού, ήτοι αλευροβιομηχανία, ποτοποιία, επεξεργασία ζάχαρης, αλλά και μονάδες επεξεργασίας δερμάτων και ιούτης, στεατίνης κλπ.

Γ. Ο κλάδος του εμπορίου περιλαμβάνει όσους εμπλέκονται σε εμπορικές συναλλαγές είτε ως ενδιάμεσοι στο σύστημα πώλησης σιτηρών, είτε ως κάτοχοι μαγαζιών στην πόλη (εμπόριο αποικιακών προϊόντων).

Δ. Ο κλάδος των μεταφορών και επικοινωνιών περιλαμβάνει όσους εργάζονται στις θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές (ναύτες, αχθοφόροι κλπ), στην τηλεφωνική και τηλεγραφική υπηρεσία και στα πιστωτικά ιδρύματα.

E. Στα «λοιπά επαγγέλματα» εγγράφονται οι υπηρέτες με εξειδικευμένη εργασία όπως, καμαριέρες, μαγείρισσες, πλύστρες, τροφοί, κηπουροί, αμαξάδες αλλά και γυναίκες που δουλεύουν σε μικρά εργαστήρια ετοιμών ενδυμάτων, όπως ράπτριες, γαζώτριες κλπ.

Από τα πολυπληθέστερα επαγγέλματα στην Οδησό ήταν οι υπηρέτες-τριες (24.087 άτομα), οι ημερομίσθιοι εργάτες (15.761 άτομα), οι εργάτριες έτοιμων ενδυμάτων (13.441), οι εργαζόμενοι-ες στο εμπόριο αγροτικών προϊόντων, πλην των σιτηρών (9.320 άτομα), όσοι εργάζονταν στις οικοδομές (7.439) και

στην επεξεργασία των μετάλλων (6.810 άτομα). Οι αγρότες ήταν λίγοι, 1.388 στην πόλη και 2.460 στα προάστια. Όμως από τα πιο διαδεδομένα είδη συμπληρωματικής απασχόλησης ήταν η καλλιέργεια των περιβολιών.

Πίνακας 9

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΟΔΗΣΣΟ, 1897 (σύμφωνα με τη μητρική γλώσσα)

	Μη βιομηχανικά επαγγέλματα		Βιομηχανία πρώτων υλών		Βιομηχανία κατεργασίας πρώτων υλών		Μεταφορές		Εμπόριο		Άλλα	
	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ
Ρώσοι*	26.375	7.490	4.387	401	24.271	3.632	8.918	135	9.253	4.624	19.797	18.988
Πολωνοί	5.480	686	168	4	1.591	297	515	9	589	226	1.597	1.202
Βούλγαροι	103	19	109	-	42	3	7	-	93	2	34	26
Σέρβοι	23	9	3	-	32	1	41	-	45	3	41	3
Τσέχοι	39	12	10	-	157	11	11	-	41	10	33	24
Λιθουανοί, Λετονοί	213	6	7	-	140	3	39	-	33	3	184	47
Ιταλοί	73	80	1	-	67	9	17	-	99	15	30	11
Γάλλοι	90	294	17	-	117	26	5	-	64	12	28	52
Ρουμάνοι	145	31	5	-	19	8	7	-	45	16	47	48
Γερμανοί	1.347	563	163	5	1.478	166	135	8	465	127	448	722
Άγγλοι	28	34	1	-	32	-	16	-	33	2	18	11
Αρμένιοι	88	40	4	2	109	14	157	-	295	20	123	10
Έλληνες	276	203	65	3	644	54	133	2	1.014	44	290	54
Εβραίοι	4.100	1.684	188	17	13.678	4.102	1.683	22	13.721	2.354	3.861	3.821
Τάταροι	362	32	11	3	144	13	20	-	184	6	82	12
Τούγκοι	16	5	2	-	34	4	94	-	51	4	28	-
Άλλοι	206	31	10	-	63	7	87	-	123	3	101	20

* Στους Ρώσους συγκαταλέγονται οι **Μεγαλορώσοι (Ρώσοι)**, οι **Μικρορώσοι (Ουκρανοί)** και **Λευκορώσοι**

Η βασική πληθυσμιακή εθνότητα είναι οι Ρώσοι που αποτελούν την πρώτη σε τάξη πληθυσμιακή ομάδα που συρρέει στην πόλη. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται τόσο οι κάτοικοι της Μεγάλης Ρωσίας (Βελικορώσοι), που είναι συντριπτικά περισσότεροι, όσο και οι Μικρορώσοι (Ουκρανοί). Όμως θεωρούμε πιθανόν αρκετοί Ουκρανοί να έχουν δηλώσει για μητρική γλώσσα τα ρωσικά και όχι τα ουκρανικά για να συμπεριληφθούν στην κυρίαρχη πολιτικά εθνότητα. Η σημαντικότερη ομάδα απασχόλησης συρρέει στην πόλη για να υπηρετήσει στα αστικά σπίτια ή για να εργαστεί στη βιομηχανία (55.7%). Οι Ρώσοι απουσιάζουν από τα επαγγέλματα που εκπροσωπούν τη μεσαία τάξη. Οι στρατιωτικοί αποτελούν τη δεύτερη μαζικότερη επαγγελματική κατηγορία, μετά

έρχονται οι οικοδόμοι, οι μεταφορείς, αλλά και επαγγέλματα που εκπροσωπούν τις ανώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας, όπως τη διοίκηση, τα εισοδήματα από κεφάλαια και τόκους και τις ιδιοκτησίες ακινήτων.³⁰

Είναι φανερό ότι μετά την κατάργηση της δουλοπαροικίας οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι απελεύθεροι αγρότες που περίσσευαν στην παραγωγή και στην προώθηση των αγροτικών προϊόντων στην αγορά, ευνόησαν το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης. Οι εσωτερικοί μετανάστες προσελκύστηκαν κυρίως από τις δυνατότητες εργασίας που προσέφερε η πόλη με την αστική και βιομηχανική της ανάπτυξη. Η εβραϊκή συρροή στην Οδησό που έχει επισημανθεί κυρίως από την εγκατάστασή τους στις περιοχές έξω από την πρώην ελεύθερη ζώνη, συνοδευόταν από την ενασχόληση των φτωχότερων στρωμάτων με τη βιομηχανία και με εργασία ως υπηρετικό προσωπικό (52.1%) και των μεσαίων στρωμάτων με το εμπόριο. Εδώ ο ανταγωνισμός με τους Έλληνες είναι σκληρός (32.6% και 38 %). Κάθε είδος εμπορίου από το μικροεμπόριο ως το εμπόριο σιτηρών μονοπωλείτο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από Εβραίους. Ιδιαίτερα γνωστή ήταν η ενασχόλησή τους με την κατασκευή ρούχων, την ξυλουργική και τη μεταλλοτεχνία.

Οι Πολωνοί ήταν στρατιώτες, υπηρέτες και ημερομίσθιοι, ενώ 594 άτομα ήταν εισοδηματίες από εκμετάλλευση γης ή κεφαλαίου. Οι Γερμανοί ήταν αγροτικής προέλευσης πληθυσμός που είχε εγκατασταθεί στην ενδοχώρα του κυβερνείου της Οδησού ανά αγροτικές κοινότητες από την εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης. Η κατάργηση των προνομίων τους και ειδικά η υποχρεωτική στράτευση (1874), τους είχε φέρει στην πόλη και πολλούς ώθησε να μεταναστεύσουν στη Αμερική. Στην πόλη οι εργαζόμενοι στα βιομηχανικά επαγγέλματα και ως υπηρετικό προσωπικό απασχολούσαν το 52.99 % του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Μεταξύ των ειδικευμένων εργασιών η ξυλουργική, η μεταλλοτεχνία, η κατασκευή ρούχων και η βιομηχανία τροφίμων απασχολούσαν πολλούς γερμανικής προέλευσης ρώσους υπηκόους.

Το κοινωνικοοικονομικό προφίλ των Ελλήνων κατοίκων της πόλης ήταν μικτό. Υπήρχε πάντα ένας ισχυρός εμπορικός πυρήνας, γύρω από το εμπόριο σιτηρών και αποικιακών ειδών παρά το ότι η πρώτη δραστηριότητα βρισκόταν σε ύφεση.³¹ Όμως, εκτός του εμπορίου έχει διαμορφωθεί μια αυξανόμενη

³⁰ P. Herlihy, *Odessa.....*, σ. 249.

³¹ E. Σιφναίου, , «Οι αλλαγές», σ. 86.

κοινωνική ομάδα μη προνομιούχων που προσέτρεχε στη μισθωτή εργασία για την εξασφάλιση των μέσων συντήρησής. Επρόκειτο είτε για τα χαμηλά μεροκάματα της βιομηχανίας με τα βεβαρημένα ωράρια και την ανασφάλιστη εργασία, είτε για οικιακού τύπου υπηρεσίες. Η εικόνα των μεγαλεμπόρων «που έκαναν χρυσές δουλειές» και των εύρωστων ελληνικών εμπορικών οίκων είχε σαφώς αλλάξει καθώς οι περισσότεροι από αυτούς είχαν εγκαταλείψει την πόλη ή περιορίσει τις εργασίες τους. Στον κατάλογο των εμπορικών διευθύνσεων του 1890 μόνο 3 από τους 40 εξαγωγείς σιτηρών είναι Έλληνες.³² Λίγοι είναι και οι έλληνες επιχειρηματίες που ασχολούνται με τη βιομηχανία. Στη λίστα των βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων του Δήμου της Οδησού που συντάχθηκε το έτος 1898, από τις 513 μονάδες, 31 είναι ελληνικές και 141 εβραϊκές. Αρκετοί είναι βυρσοδέφες, αλευροποιοί και ζαχαροπλάστες.

Η ανάλυση των αριθμητικών δεδομένων των επαγγελματικών υποκατηγοριών που μας παρέχει η απογραφή επιτρέπει μια προσεκτικότερη προσέγγιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης απ' ό,τι οι πέντε γενικές κατηγορίες.

Πίνακας 12

Επαγγελματικές υποκατηγορίες των Ελλήνων της Οδησού

		Σύνολο	%
ΟΔΗΣΣΟΣ (και με τα προάστια)		2782	
1	Εισοδήματα από κεφάλαια, ακίνητα, από εισοδήματα συγγενών	244	
Υποσύνολο 1			8,78
1	Διοίκηση-δικαστήρια-αστυνομία	20	
2	Κρατική υπηρεσία	5	
3	Δικηγορική υπηρεσία	4	
4	Στρατιωτικοί	65	
5	Κληρικοί ορθόδοξοι	7	
8	Εργαζόμενοι σε εκκλησίες, νεκροταφεία κπλ	4	
9	Εκπαοδευτικοί	45	
10	Επιστήμη, λογοτεχνία, τέχνες	9	
11	Ιατρική και υγειονομική υπηρεσία	7	
12	Πιστωτικά και κρατικά εμπορικά ιδρύματα	32	
13	Υπηρεσία σε αγαθοεργά ιδρύματα	5	
14	Ταχυδρομείο, τηλεγράφος, τηλέφωνο	1	
15	Ακαθόριστη απασχόληση-ελεύθεροι επαγγελματίες	2	
Υποσύνολο 2			7,40
1	Εμπορική μεσιτεία	75	
2	Γενικό εμπόριο χωρίς ακριβή καθορισμό (εδώ και οι εμπορικοί οίκοι)	113	

³² C.A.Blengini de Torricella, *Livre d' Adresses des Négociants de la 1-re et 2-nde Guilde d' Odessa*, Οδησός 1890.

3	Εμπόριο ζώντων ζώων	15	
4	Εμπόριο δημητριακών, γεννημάτων	64	
5	Εμπόριο άλλων προϊόντων αγροτικής παραγωγής	401	
6	Εμπόριο οικοδομικών υλικών και πετρελαίου	2	
7	Εμπόριο ειδών οικιακής χρήσης	3	
8	Εμπόριο μετάλλων, μηχανημάτων και όπλων	1	
9	Εμπόριο υφασμάτων και ρουχισμού	25	
10	Εμπόριο γούνας και δερμάτων	4	
11	Εμπόριο ειδών τέχνης, θρησκείας, επιστήμης κλπ	7	
12	Εμπόριο άλλων ειδών	9	
13	Εμπόριο διανομής και μεταφορών	9	
14	Εμπόριο αλκοολούχων ποτών	62	
			28,32
15	ταβέρνες , πανδοχεία, επιπλωμένα δωμάτια	187	6,72
16	Χρυσοχοΐα, ζωγραφική κλπ	7	
17	Παραγωγή κάρων, αμαξιδίων και ξύλινων πλοίων	10	0,61
Υποσύνολο			
3			35,73
1	Υπηρετές-γραφιάδες-	314	
2	Έτοιμα ενδύματα	123	
3	Κατασκευαστικές και επισκευαστικές εργασίες	23	
4	μεταφορές, αγωγιότητες	27	
Υποσύνολο			
4			17,51
1	Γεωργία	61	
Υποσύνολο			
5			2,19
1	Εξόρυξη μεταλλευμάτων	4	
2	Επεξεργασία ινών	13	
3	Επεξεργασία ζωικών προϊόντων	202	
4	Επεξεργασία ξύλου	9	
5	Επεξεργασία μετάλλου	35	
6	Κεραμική	3	
7	Παραγωγή χημικών προϊόντων	8	
8	Παραγωγή κρασιού, μπύρας και μελιού	6	
9	Άλλα ποτά και ποτά με ζύμωση	10	
10	Επεξεργασία φυτικών και ζωικών προϊόντων διατροφής	207	
11	Καπνός και προϊόντα καπνού	6	
12	Πολυγραφική παραγωγή (τυπογραφείο-φωτογραφία-κλπ)	12	
Υποσύνολο 6			
			18,51
1	Άλλα που δεν εντάσσονται στις ανωτέρω κατηγορίες	24	
2	Θαλάσσιες και ποτάμιες μεταφορές *	87	
3	Σιδηρόδρομος	3	
4	Άλλες επίγειες μεταφορές και μέσα κίνησης *	17	
5	Υλοτομία, Ξυλεία	1	
6	Αλιεία, κυνήγι	2	
7	Φυλακισμένοι	6	
8	Καθαρισμός και υγιεινή σώματος	49	
9	Πορνεία	1	
10	Δεν έχουν δηλώσει απασχόληση	21	
11	Εισοδήματα από το κράτος, φιλανθρωπικά ιδρύματα και ιδιώτες	64	
Υποσύνολο 7			
			9,88

- Δεν διευκρινίζεται αν είναι ιδιοκτήτες ή εργαζόμενοι.

Μελετήσαμε τα επαγγέλματα της ελληνικής παροικίας, ανακατανέμοντας τις υποκατηγορίες, ώστε να παρουσιάζουν ταξική και κοινωνική ομοιογένεια. Οι εισοδηματίες αποτελούν το 8.78% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της ελληνικής παροικίας, ποσοστό συγκριτικά μεγάλο, αν συγκριθεί με το αντίστοιχο των Εβραίων (3.97%). Οι εργαζόμενοι στην κρατική διοίκηση, τον στρατό, τα εκκλησιαστικά ιδρύματα και τα ελεύθερα και καλλιτεχνικά επαγγέλματα (δάσκαλοι, γιατροί, δικηγόροι, καλλιτέχνες) καθώς και οι τραπεζικοί και εμπορικοί υπάλληλοι αποτελούν το 7,40%. Οι έμποροι και καταστηματάρχες το 35,04%. Οι βιοτέχνες το 0.61%. Η μεσαία τάξη δηλαδή φτάνει στο 43,13 %. Οι υπηρέτες, οι εργάτες/ριες των εργαστηρίων έτοιμων ενδυμάτων, όσοι εργάζονται στις οικοδομές, οι καραγωγείς και οι βιομηχανικοί εργάτες αποτελούν το 36,02 %. Οι αγρότες το 2,19 % . Όσοι συντηρούνται από τη φιλανθρωπία ιδρυμάτων ή ατόμων το 2,30%. Η κατώτερη κοινωνική τάξη φτάνει και ξεπερνά το 40,51 %. (Αν προσθέσουμε και μέρος όσων δουλεύουν στις μεταφορές και όσους συντηρούνται από την κοινωνική φιλανθρωπία). Συμπερασματικά λοιπόν θα λέγαμε ότι σε αντίθεση με τις άλλες εθνικές ομάδες –πλην των Εβραίων- οι Έλληνες παρουσιάζουν σημαντική πύκνωση στα μεσαία στρώματα αλλά και αυξανόμενη τάση προλεταριοποίησης που αποτελεί γενικό γνώρισμα της κοινωνικής και οικονομικής συγκρότησης του πληθυσμού. Είναι δεδομένο ότι στα τέλη του 19ου αιώνα οι παλαιές κατηγορίες-κάστες δεν έχουν πια νόημα για την κατανόηση της ταξικής συγκρότησης της κοινωνίας παρά μόνο ως δείκτες κοινωνικής προέλευσης, καθότι βρισκόμαστε σε περίοδο έντονης κοινωνικής κινητικότητας και ταξικού ανασχηματισμού. Οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο πεδίο της οικονομίας (βιομηχανική ανάπτυξη, αλλαγές στις μεταφορές, ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς) έχουν αποδεσμεύσει δυνάμεις που κινούνται για να καταλάβουν είτε τον μεσαίο χώρο είτε την κατώτατη κοινωνική κατηγορία.

Εγγραμματοσύνη και εκπαίδευση

Το ποσοστό αλφαριθμητισμού αλλά και το επίπεδο εκπαίδευσης φαίνονται από τα στοιχεία της απογραφής. Η μόρφωση είναι άνισα κατανομημένη στον ανδρικό και τον γυναικείο πληθυσμό καθώς και ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης και των προαστίων. Στο σύνολο των κατοίκων της Οδησσού άνω των 7 ετών, το

67,5 % των ανδρών είναι εγγράμματοι και το 46,2% των γυναικών. Όμως, στα προάστια που κατοικεί αγροτικός πληθυσμός το ποσοστό των εγγράμματων ανδρών πέφτει στο 50,36% και των γυναικών πέφτει στο 23,9%. Γενικά οι γυναίκες είναι πολύ λιγότερο εγγράμματες από τους άνδρες. Η σύγκριση βεβαίως με τα ποσοστά εγγραματοσύνης ανά εθνότητα δείχνει τις ποιοτικές διαφορές στο μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων της Οδησού και των προαστίων.

Πίνακας 13

Εγγραματοσύνη ανά εθνότητες στην Οδησό, 1897

	ΣΥΝΟΛΟ		ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΟΙ		ΠΟΣΟΣΤΟ		%
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	
Έλληνες	3.206	1.880	2.458	1.105	76,66%	58,77%	70,06%
Εβραίοι	61.547	62.964	36.975	22.002	60,07%	34,94%	47,37%
Γερμανοί	5.412	4.836	4.140	3.763	76,49%	77,81%	77,11%
Γάλλοι	431	706	386	662	89,55%	93,76%	92,17%
Ιταλοί	364	353	322	296	88,46%	83,85%	86,19%
Ρώσοι					57,55 %	27,56 %	46,80 %

Οι Έλληνες σε σύγκριση με τις άλλες εθνότητες έχουν υψηλό ποσοστό αλφαριθμητισμού: 70.06 % έναντι 47.37 % των Εβραίων και 46.80 % των Ρώσων. Υπολείπονται όμως των Γερμανών, των Γάλλων και των Ιταλών. Άξιο προσοχής είναι το υψηλότερο ποσοστό αλφαριθμητισμού των Γάλλων που κατοικούν και εργάζονται στην Οδησό.

Από τους Έλληνες το 44,39 % έχει εγκύκλιο εκπαίδευση στα ρωσικά και το 15,34 % έχει φοιτήσει σε ελληνικά σχολεία είτε της Οδησού είτε της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Το ποσοστό αυτό είναι αντίστοιχο με το ποσοστό των Γάλλων (15,74%) και ψηλότερο απ'ότι των Γερμανών (12,85%) και των Εβραίων (5,31%).

Στις ελληνικές οικογένειες η μέριμνα για την εκπαίδευση αποτελεί κοινωνική επιταγή και απαντάται σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' ότι σε άλλες εθνότητες. Οι περισσότεροι μαθητές φοιτούν στην Ελληνεμπορική σχολή¹ και το Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο³⁹ που παρέχουν πλήρη κύκλο σπουδών από την προσχολική ηλικία ως και τη μόρφωση γυμνασιακού επιπέδου. Από τα ρωσικά εκπαιδευτήρια οι ελληνικής καταγωγής σπουδαστές μοιράζονται στα λαϊκά

¹ Πρωτολειτούργησε στην Οδησό τον Σεπτέμβριο του 1817.

³⁹ Ιδρύθηκε από την Ελληνική Αγαθοεργό Κοινότητα της Οδησού το 1872 και παρείχε γυμνασιακή παιδεία.

σχολεία⁴⁰, τα γυμνάσια Ρεάλνι⁴¹, στο γυμνάσιο Μαρίνσκι⁴² και το Λύκειο Ρισελιέ. Στο τελευταίο που ιδρύθηκε την ίδια εποχή με την Ελληνοεμπορική σχολή από τον Γάλλο Κυβερνήτη της Οδησού, Em. duc de Richelieu, κατά τα πρότυπα του γαλλικού εκπαιδευτικού συστήματος, είχαν φοιτήσει σημαντικοί για τα γράμματα ελληνικής καταγωγής μαθητές, όπως ο Γρηγόριος Μαρασλής, μετέπειτα Δήμαρχος της πόλης, ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο Γεώργιος Ζαρίφης και α.

Ποιοι είναι οι Έλληνες της Οδησού στα 1897?

Οι Έλληνες της Οδησού στα 1897, που δηλώνουν την ελληνική ως μητρική γλώσσα βρίσκονται καταναμημένοι σε τρεις υπηκοότητες, στις οποίες ανήκουν για διοικητικούς και πολιτικούς λόγους: α) Οι έχοντες προέλευση από το ελεύθερο ελληνικό κράτος ή όσοι, αν και προέρχονταν από τον τουρκοκρατούμενο⁴³ ή τον υπό αγγλική κυριαρχία νησιωτικό ελληνικό χώρο⁴³, μπόρεσαν να πολιτογραφηθούν Έλληνες, και να αναφέρονται στις ελληνικές αρχές.⁴⁴ β) Οι προερχόμενοι από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, κυρίως τα νησιά του Αιγαίου, τη Βόρεια Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη είναι συνήθως τούρκοι υπήκοοι με ελληνική μητρική γλώσσα και αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία.⁴⁵ γ) Τέλος, υπάρχουν αρκετοί ρώσοι υπήκοοι με ελληνικά επίθετα και ελληνική μητρική γλώσσα που για λόγους προσωπικούς-

⁴⁰ Αρχικά σχολεία με 1-4 χρόνια εκπαίδευσης στα οποία είχαν πρόσβαση όλοι. Μετά το 1864 στην κατηγορία αυτή υπάχθηκαν και τα ιδιωτικά σχολεία, τα σχολεία των μη κερδοσκοπικών οργανισμών και τα κυριακάτικα.

⁴¹ Γυμνάσιο μέσης παιδείας πρακτικής κατεύθυνσης. Από τις αρχές του 20^{ου} αι. επιτράπηκε η εισαγωγή στα Πανεπιστήμια από αυτόν τον τύπο του σχολείου.

⁴² Ίδρυμα μέσης εκπαίδευσης με 7χρονη φοίτηση. Ιδρύθηκε από την τσαρίνα Μαρία.

⁴³ Συχνά μέσω σύντομης παραμονής στη Σύρο και εγγραφής τους στο Δήμο Ερμούπολεως.

⁴³ Στην περίπτωση αυτή ανήκει και ο Γρηγόριος Κούππας που έφτασε στη Ρωσία τη δεκαετία του 1860. Εργαζόταν ως εμπορικός υπάλληλος στην εμπορική εταιρεία των Αδελφών Σεβαστόπουλου και έμενε στις σιταποθήκες της εταιρείας στη Μολδοβάνκα. Ήταν Ίονικός υπήκοος και ευθύς μετά την Ένωση των Ιονίων νήσων με το ελληνικό κράτος πήρε ελληνικό διαβατήριο.

⁴⁴ Από τα απογραφικά δελτία παρουσιάζουμε, χάριν παραδείγματος, τον Γεώργιο Καλούρη, 26 ετών, με καταγωγή την Κεφαλονιά. Ήταν Έλληνας υπήκοος, έγγαμος, αγράμματος και είχε μπακάλικο. Διέμενε στην περιοχή Khersonsky. Η σύζυγός του ήταν 29 ετών με ρωσική μητρική γλώσσα, γνώριζε ανάγνωση και γραφή, είχε λάβει εκπαίδευση στο σπίτι και ζούσε από το εισόδημα του συζύγου της.

Βλέπε KNE-EIE, Dir Odessa- 1897 Census, A/a 462,463.

⁴⁵ Χάριν παραδείγματος: ο Ξενοφών Κούτουλας, οικογενειάρχης, 22 ετών από τα Γιάννενα, άγαμος, εγγράμματος και γραφιάς σε μαγαζί που εμπορεύεται κρασί. KNE-EIE, Dir Odessa-1897 Census ,A/a 810.

διοικητικούς πολιτογραφήθηκαν Ρώσοι, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν γεννηθεί στη Ρωσία.⁴⁶

Πρέπει, ωστόσο, να παρατηρήσουμε ότι τα πλέον επιτυχημένα και δραστήρια μέλη της ελληνικής παροικίας που έχουν διεισδύσει σε σημαντικές θέσεις του ρωσικού κράτους έχουν «ενδυθεί» τη ρωσική υπηκοότητα και στις περισσότερες περιπτώσεις, ύστερα από παρέλευση τριών ή τεσσάρων γενεών, δεν μιλούν καν την ελληνική. Μόνο το ελληνικό επίθετο έχει μείνει ως μακρινός απόηχος της ελληνικής καταγωγής τους. Τη σταδιακή απώλεια της ελληνικής γλώσσας την παρουσιάζει ανάγλυφα η οικογένεια Κάβουρα. Ο αρχηγός οικογένειας Κάβουρας Ανδρέας του Κωνσταντίνου είναι 39 ετών με μητρική γλώσσα τη ρωσική. Έχει γεννηθεί στην Οδησό, είναι εγγράμματος, έχει πάρει τη βασική μόρφωση στο σπίτι. Είναι διευθυντής στο γραφείο του τηλεγράφου και μένει στο κεντρικό τμήμα της πόλης, στη συνοικία Bulvarniy. Συγκατοικεί με την σύζυγό του, τα τρία του παιδιά, τον πατέρα του και με τρεις υπηρέτες. Η σύζυγός του Λιουντμίλα, είναι 29 ετών, έχει μητρική γλώσσα τα ρωσικά, έχει μορφωθεί στο σπίτι και ζει από τα εισοδήματα του άνδρα της. Τα παιδιά τους είναι 12, 11 και 8 ετών. Τα δύο μεγαλύτερα φοιτούν στο εμπορικό σχολείο και έχουν μητρική γλώσσα τη ρωσική. Ο πατέρας του οικογενειάρχη, Κάβουρας Κωνσταντίνος του Ανδρέα που είναι 62 ετών, έχει μητρική γλώσσα τα ελληνικά και γεννήθηκε στη Χίο.⁴⁸

Ο τόπος καταγωγής των Ελλήνων της Οδησού

Ένα από τα προτερήματα της απογραφής είναι η δήλωση του τόπου γέννησης και, κατά συνέπεια, η αποσαφήνιση της καταγωγής των πάροικων της πρώτης γενιάς. Η συχνότητα των τόπων καταγωγής και η μεταξύ τους γεωγραφική σχέση μας επιτρέπει να συστήσουμε και πιθανά δρομολόγια που ακολούθησαν οι μετανάστες στο ταξίδι για το μεγάλο λιμάνι του ρωσικού νότου. Πρώτη θέση κατέχουν τα νησιά του Αιγαίου, κυρίως ο κεντρικός νησιωτικός χώρος (Κυκλάδες) με ποσοστό 22.4 %, και το Β. και Ν. Αιγαίο με ποσοστό 18.2 %. Ακολουθεί το Ιόνιο με 13.1 %. Σε αντίθεση λοιπόν με τις παλαιότερες φάσεις εγκατάστασης ελλήνων μεταναστών στη Ν. Ρωσία τις οποίες περιγράφει η Τζ.

⁴⁶ Χάριν παραδείγματος: ο Αρσένιος Μπουκάτος, οικογενειάρχης, 27 ετών, κληρονομικός ευγενής, έγγαμος, που γεννήθηκε στο Κίεβο και κατοικεί στην Οδησό. Έχει ρωσική μητρική γλώσσα, έχει φοιτήσει στο σχολείο Ρεάλνι και είναι κρατικός υπάλληλος του ταχυδρομείου. KNE-EIE, Dir Odessa- 1897 Census, A/a 766.

Χαρλαύτη (τη «Χιώτικη» και την «Ιόνια»),⁵⁶ τα στοιχεία από την Οδησό στα τέλη του αιώνα εμφανίζουν μεγαλύτερες πυκνώσεις από το χώρο του κεντρικού Αιγαίου και λιγότερο από το Ιόνιο. Τέλος έχουμε τα παλαιότερα χερσαία δρομολόγια από την Ήπειρο και την Αλβανία 5.4% και ένα σημαντικό ποσοστό (12.8 %) από την Κωνσταντινούπολη και τις γύρω από αυτή περιοχές, όπως τη Θράκη, Αδριανούπολη, Ραιδεστό αλλά και τον Πόντο (3,5 %) ⁵⁷.

Ανεξαρτήτως γεωγραφικής ζώνης τα νησιά που έχουν τους περισσότερους πάροικους είναι η Σαντορίνη, η Κεφαλονιά, η Πάτμος, η Μύκονος και η Χίος.

Πίνακας 14

Προέλευση των Ελλήνων της Οδησού Με βάση το δείγμα

Γεωγραφική Ζώνη	Άτομα	Ποσοστό %
Βόρειο-Νότιο Αιγαίο-Μ. Ασία (Χίος, Μυτιλήνη, Σάμος, Σμύρνη, Μ. Ασία, Κως, Λέρος, Πάτμος, Κάλυμνος)	47	18,20
Κυκλάδες (Σαντορίνη, Άνδρος, Σύρος, Μύκονος, Σίφνος, Ίος, Τήνος)	58	22,40
Ύδρα	1	0,40
Κρήτη	1	0,40
Ιόνιο (Κέρκυρα, Κεφαλονιά)	34	13,10
Κωνσταντινούπολη και Β. Ελλάδα (Αδριανούπολη, Θράκη, Θεσσαλονίκη, Ραιδεστός, Ξάνθη, Αλεξανδρούπολη)	33	12,80
Φιλιππούπολη, Μπουργκάς, Βάρνα, Γαλάτσι, Ιάσιο, Ισμαήλι, Κισιόβ, Άκκερμαν	17	6,70
Ήπειρος-Αλβανία (Αρτα, Γιάννινα, Πρεμετή, Μοσχόπολη, Φλώρινα, Κορυτσά, Χειμάρα)	14	5,40
Ελλάδα (απροσδιόριστα)	22	8,60
Τουρκία (απροσδιόριστα)	16	6,20
Πόντος	9	3,50
Αθήνα- Πάτρα-Βόλος- Τρίκαλα	6	2,30
Σύνολο	258	100
Υπόλοιπο Ρωσίας	30	

Δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος των Ελλήνων

Από τους 5.084 Έλληνες της Οδησού οι 1.560 είναι παιδιά και νέοι ως 19 ετών. Οι παραγωγικές ηλικίες 20-49 ετών συγκεντρώνουν 2.634 άτομα, ενώ 890 άτομα είναι άνω των 50. Επιχειρήσαμε μια σύγκριση της ηλικιακής πυραμίδας των Ελλήνων της Οδησού με το σύνολο των κατοίκων της πόλης.

⁴⁸ KNE-EIE, Dir Odessa, 1897 Census, A/a 813-821.

⁵⁶ Τζ. Χαρλαύτη, *Ιστορία της Ελληνόκτητης Ναυτιλίας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2001, σ. 85-174.

Πίνακας 15

Ηλικιακή πυραμίδα της Οδησσού και της ελληνικής παροικίας

Ηλικία	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	% του πληθ. Ελλήνων Οδησσού	% του πληθυσμού Οδησσού
0-12 μηνών	42	41	83	1,63	19,27
1-9 ετών	311	291	602	11,84	
10-19 ετών	496	379	875	17,21	19,02
20-29 ετών	704	321	1025	20,16	23,93
30-39 ετών	596	306	902	17,74	15,44
40-49 ετών	503	204	707	13,91	10,52
50-59 ετών	329	155	484	9,52	6,45
60 και άνω	224	182	406	7,99	5,37
Σύνολο	3.205	1.879	5.084	100	100

Ο πίνακας 15 δείχνει ότι οι Οδησσινοί στο σύνολό τους έχουν περισσότερα παιδιά απ' ό τι οι Έλληνες, άρα έχουν μεγαλύτερο παιδικό πληθυσμό. Παρουσιάζουν επίσης μεγαλύτερα ποσοστά στην πρώτη δεκαετία του παραγωγικού πληθυσμού. Η σχέση αυτή ανατρέπειται όσον αφορά στους μεσήλικες και υπερήλικες. Είναι χαρακτηριστική η διαφορά ανδρών- γυναικών στις παραγωγικές ηλικίες των Ελλήνων της Οδησσού (20-49 ετών) πράγμα που κάνει ευλογοφανές το συμπέρασμα ότι στην πόλη συρρέουν πολλοί άρρενες, εργένηδες ή έγγαμοι, χωρίς τις οικογένειές τους, για εύρεση εργασίας.

Η σύγκριση με τις ηλικίες του συνόλου της Οδησσού δείχνει ότι οι Έλληνες κάνουν πολύ λιγότερα παιδιά από τις άλλες εθνότητες, οι οποίες όμως πρέπει να έχουν και υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, ιδίως στο πρώτο έτος της ηλικίας. Αυτό υποδηλώνει η σμίκρυνση της ψαλίδας μεταξύ Ελλήνων πάροικων και Οδησσινών στη δεύτερη ηλικιακή κατηγορία, 10-19 ετών. Σε σχέση με τους Οδησσινούς, οι Έλληνες είναι μια παροικία με έντονη την παρουσία μεσήλικων και ψηλά ποσοστά ηλικιωμένων ατόμων.

⁵⁷ Ίσως θα περιμέναμε μεγαλύτερο ποσοστό μετοικεσίας από τις οθωμανικές επαρχίες του Πόντου, παρότι ο κύριος όγκος των πάροικων κατευθύνθηκε προς τον Καύκασο και την Υπερκαννασία. Βλ. Ι. Χασιώτη (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας.....*, σ. 85-174.

Οικογένειες και οικιακές ομάδες

Το δείγμα των ελληνικών οικογενειών αποτελείται από 934 άτομα που κατανέμονται σε 233 νοικοκυριά. Από αυτά πλήρη στοιχεία έχουμε για τα 169. Εξήντα τέσσερις περιπτώσεις είναι καταγεγραμμένες σε μη ελληνικά νοικοκυριά. Πρόκειται για ενοικιαστές, υπηρέτες ή συγγενείς που κατοικούν με άλλα πρόσωπα, μη ελληνικής καταγωγής.

Η τυπολογία της εγκατάστασης των ελληνικών νοικοκυριών δείχνει ότι έχουμε τέσσερις βασικούς τύπους οικιακών ομάδων:

Τα **διευρυμένα νοικοκυριά** αποτελούνται από ένα παντρεμένο ζευγάρι (ή έναν χήρο/α γονέα) και τα παιδιά τους, μαζί με διαφορετικές γενιές συγγενών, ανιόντων, κατιόντων ή πλαγίων (παππούς/γιαγιά, εγγόνι, ή αδελφός/η) ή και φίλων, υπαλλήλων, συνεργατών με ή χωρίς οικιακό προσωπικό.

Μια χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση είναι η οικιακή ομάδα α/α 14 η οποία αποτελείται από 10 μέλη. Τον αρχηγό οικογένειας, Ελευθέριο Παπαδόπουλο, 36 ετών, έμπορο β! τάξης, με καταγωγή από την Τραπεζούντα. Τη σύζυγό του, Άννα, 25 ετών που έχει γεννηθεί στην Οδησό, δύο γιους 4 και 2 ετών αντίστοιχα, μια κόρη ενός έτους, τους αδελφούς του οικογενειάρχη, Σταύρο και Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο, 28 και 21 ετών, άγαμους, με τόπο γέννησης την Τραπεζούντα. Στο σπίτι έχουν τρεις υπηρέτριες, 60, 24 και 20 ετών. Η πρώτη είναι χήρα στρατιώτη και οι άλλες δύο αγρότισσες που έχουν έλθει στην Οδησό από το κυβερνείο του Χαρκόφ και της Ποδολίας. Μένουν στο κεντρικό τμήμα της πόλης (Bulvarniy) στην οδό Ντεριμπά αρ.10, στο διαμέρισμα 3.

Οι **μη οικογενειακές οικιακές ομάδες** συγκεντρώνουν άτομα που ζουν μαζί, χωρίς παντρεμένο ζευγάρι, με ή χωρίς συγγενική σχέση μεταξύ τους, με ή χωρίς υπηρετικό προσωπικό. Εδώ έχουμε κυρίως συνοικήσεις άγαμων αδελφών, συνοικήσεις αδελφών με άλλα άτομα που δεν είναι συγγενείς ή που εργάζονται για αυτούς, με ή χωρίς υπηρετικό προσωπικό.

Μια χαρακτηριστική περίπτωση οικιακής ομάδας, χωρίς συγγενική σχέση είναι η με α/α 5. Αποτελείται από τρία άτομα, τον Σουρμελή Δημήτριο του Κωνσταντίνου, 19 ετών, άγαμο, τον Σαββαΐτη Μιχαήλ του Ηλία, 15 ετών και τον Παπαδάκη Αθανάσιο του Νικολάου, 18 ετών. Ο πρώτος είναι ρώσος υπήκοος και οι δύο άλλοι τούρκοι υπήκοοι. Δύο έχουν ελληνική μητρική γλώσσα και ένας ρωσική και είναι και οι τρεις φοιτητές της Θεολογικής Σχολής

της Οδησού. Μένουν γωνία λεωφόρου Αλεξαντρόφσκι και Ποιστόβαγια, στον αριθμό 6, στην περιοχή Alexandrovsky.

Στο δείγμα μας δεν συναντήσαμε παρά μια πολυπυρηνική εστία που αποτελείται από δύο παντρεμένα ζευγάρια, με δευτερεύον ζεύγος τους γονείς.

Αντίθετα συναντήσαμε απλά, μονοεστιακά και μοναχικά νοικοκυριά. **Τα μονοεστιακά** αποτελούνται από ένα ζευγάρι παντρεμένο και τα παιδιά του ή έναν χήρο/α γονέα και τα παιδιά του με ή χωρίς υπηρετικό προσωπικό.

Ενδεικτικά αναφέρουμε την εστία με α/α 8, που αποτελείται από τέσσερα άτομα, τον Σαρρή Γεώργιο του Ιωάννη, αρχηγό οικογένειας, 45 ετών, έλληνα υπήκοο που γεννήθηκε στην Τουρκία και ασχολείται με το εξωτερικό εμπόριο. Τη σύζυγό του, Ελένη, 25 ετών που γεννήθηκε και αυτή στην Τουρκία, την κόρη τους, ενός έτους και μία υπηρέτρια, 22 ετών, αγρότισσα, από το κυβερνείο του Κιέβου.

Τέλος **τα μοναχικά νοικοκυριά** αποτελούνται από ανύπανδρους/ες ή χήρους/ες με ή χωρίς υπηρετικό προσωπικό. Ενδεικτικά η εστία α/α 1, με την Μαρία Μότσο του Φώτιου, 38 ετών, χήρα, από την Κωνσταντινούπολη, με ελληνική μητρική γλώσσα, κληρονομική επίτιμο πολίτη (λόγω του συζύγου της), ιδιοκτήτρια ακινήτων που συγκατοικεί με τρεις ρώσους υπηρέτες/τριες, 47, 57 και 29 ετών.

Πίνακας 16

Τύποι Νοικοκυριών⁵⁸ του δείγματος της ελληνικής παροικίας στην Οδησό, 1897

Τύποι νοικοκυριών	Με υπηρέτες	Χωρίς υπηρέτες	Σύνολο	Ποσοστό %
1. Απλά μονοεστιακά	26	56	82	48.52
2. Διευρυμένα Αιόνια Κατιόνια Πλάγια Αιόνια και πλάγια	7 6 11 2	4 3 5	38	22.48
3. Πολυεστιακά με δευτερεύον αιών ζεύγος	1		1	0.6
4. Μη οικογενειακά Αδέλφια Μη συγγενείς Άλλοι	5 2 4	4	15	8.88
5. Μονομελή Χήρες-οι Άγαμοι-ες Έγγαμοι (που ζουν μόνοι)	1 6 1	5 12 8	33	19.52
5. Ανήκουν σε μη ελληνικά νοικοκυριά Ενοικιαστές Υπηρέτες Φιλοξενούμενοι-επισκέπτες Συζούν με άλλους συγγενείς Εργάτες σε άλλους		36 10 2 13 3	64	
Σύνολο			233	

Συμπερασματικά βλέπουμε ότι οι Έλληνες της Οδησού ζουν σε απλά, ολιγομελή νοικοκυριά των οποίων τα μέλη έχουν συγγενική σχέση μεταξύ τους. Οι μονοεστιακές ομάδες είναι «αστικού» τύπου, υποδηλώνουν μακρόχρονη εγκατάσταση στην πόλη, και συνήθως νεοτοπικότητα. Ο τρόπος οργάνωσης και η ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των μελών περιορίζεται στο ζευγάρι και τα παιδιά. Όπως φαίνεται και από τη διαφορά που παρατηρείται στα αστικά και προαστιακά νοικοκυριά του συνόλου της Οδησού, τα προάστια έχουν κατά

⁵⁸ Κατά την τυπολογία του P. Laslett, στο “La famille et le ménage. Approches historiques”, Annales. _conomies, Sociétés, Civilisations, Juillet-Octobre 1972, no 4-5, p. 847-872.

κανόνα λιγότερα νοικοκυριά των 2 ή 3 ατόμων και περισσότερα των 6-10 ατόμων απ' ότι η πόλη.² Ο μέσος όρος των κατοίκων ανά νοικοκυριό στα προάστια προσομοιάζει περισσότερο στον μέσο όρο της Ρωσίας που προσδιορίζεται από τον αγροτικό της χαρακτήρα

Δεύτερα κατά σειρά έρχονται τα διευρυμένα μονοεστιακά νοικοκυριά. Η κατηγορία αυτή των νοικοκυριών συνδέεται κατά τη γνώμη μας με την ανιούσα ή κατιούσα συγγενική σχέση των ατόμων που περιλαμβάνονται σε αυτά (πάροικοι α! η β! γενιάς) και τον τρόπο εγκατάστασής τους στην πόλη (ταυτόχρονη ή αλυσιδωτή μετανάστευση των μελών της οικογένειας και των συγγενικών μελών). Σχετίζεται πάντως και με το βαθμό ενσωμάτωσής τους στην κοινωνία υποδοχής αλλά και με την οικονομική τους κατάσταση. Η ύπαρξη σημαντικής μεσαίας τάξης, και το απαραίτητο χρονικό εύρος της ελληνικής μετανάστευσης που καλύπτει πάνω από δύο γενιές, στα 1897, είναι παράγοντες που συμβάλλουν στην εξέλιξη των διευρυμένων μονοεστιακών προς τα απλά μονοεστιακά νοικοκυριά.

Στο σημείο αυτό θα άξιζε να δώσουμε μια εικόνα των διαμερισμάτων της πόλης. Μετά το μπουμ της ανοικοδόμησης στις αρχές της δεκαετίας του 1870 διαμορφώθηκε ένας νέος τύπος οικοδομήματος με πολλά διαμερίσματα προς εκμετάλλευση που κτίζονταν κυκλικά σε δύο συνήθως ορόφους γύρω από μια εσωτερική αυλή. Στα διαμερίσματα αυτά έχει γίνει το μεγαλύτερο τμήμα της απογραφής της πόλης. Η μέση κατοικία στον Δήμο της Οδησού έχει 7,1 διαμερίσματα και 32 κατοίκους ενώ στην πόλη, χωρίς τα προάστια, έχει 10,2 διαμερίσματα και 47 κατοίκους⁵⁹. Στην Πετρούπολη μια πολυκατοικία έχει κατά μέσο όρο 17 διαμερίσματα και 107 κατοίκους και στη Μόσχα 6,3 διαμερίσματα. Συνολικά στην Οδησό υπάρχουν 75.202 διαμερίσματα, εκ των οποίων τα 12,5% είναι ελεύθερα. Βέβαια, οι κατοικίες δεν είναι οι ίδιες ανά συνοικία (τμήμα) της πόλης.

Σοβαρές διαφορές υπήρχαν όχι μόνο ως προς τις τιμές των διαμερισμάτων αλλά και σε σχέση με τις παρεχόμενες υπηρεσίες υγιεινής. Μόνο ένα 39% πληρούσε

² Τα ποσοστά είναι 22,35 % για την πόλη και 14,28 % για τα προάστια σε νοικοκυριά των 2 ατόμων , 19,04% για την πόλη και 15,42 % για τα προάστια σε νοικοκυριά των 3 ατόμων και 26,04% για την πόλη και 37,7% για τα προάστια σε νοικοκυριά των 6-10 ατόμων. Βλ. *Pervaya vseobshaya perepis' naseleniya Rossiiskoi Imperii, 1897, t. XLVII, Odessa, Μόσχα 1903, σ. X.*

⁵⁹ *Odesskoe gorodskoe obshchestvennago upr. k stolietiuu goroda, Odessa, 1794-1894, Οδησός 1895, σ. 62-63.*

όλες τις προϋποθέσεις της υγιεινής, δηλαδή είχε λιθόστρωτη αυλή, σύστημα όμβριων και ακαθάρτων.

Αποχέτευση διέθετε μόνο το 45% των διαμερισμάτων. Τέλος το 29% των διαμερισμάτων δεν έχει ούτε υδραυλική εγκατάσταση ούτε αποχέτευση. Η παραπάνω αναφορά στην μορφή των αστικών διαμερισμάτων της πόλης έχει ενδιαφέρον από την άποψη της δυνατότητας που προσφέρουν, όλα σχεδόν τα διαμερίσματα να δέχονται ενοικιαστές, πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό για μια εμπορική, αναπτυσσόμενη με τόσο γρήγορους ρυθμούς πόλη, που οι κάτοικοί της «μπαίνουν και βγαίνουν» ανάλογα με την κίνηση των συναλλαγών, ή την συγκομιδή κλπ

Οι ενοικιαστές

Ερευνώντας τη μορφή της οίκησης των Ελλήνων και τη δυναμική διαμόρφωσης των νοικοκυριών τους, παρατηρούμε τον διογκωμένο αριθμό των ενοικιαστών, ανδρών στην πλειοψηφία, αλλά όχι μόνο, που συνοικούν με τέσσερις διαφορετικές οικιακές ομάδες:

- α) Μαζί με διευρυμένες οικογένειες με πάνω από μια γενιά
- β) Μαζί με άλλους σύννοικους που δεν έχουν συγγενική σχέση μεταξύ τους
- γ) Μαζί με απλές πυρηνικές οικογένειες
- δ) Σε νοικοκυριά άλλων εθνοτήτων (Εβραίων, Ιταλών, Ρώσων)

Με βάση το κριτήριο αυτό έχουμε μίαν αναδιάταξη των οικιακών ομάδων ως εξής:

Σε αρκετά απλά μονοεστιακά νοικοκυριά έχουμε έναν ενοικιαστή. Στις περιπτώσεις αυτές η ανάγκη εξεύρεσης συμπληρωματικού εισοδήματος από μέρους των ιδιοκτητών ή άλλες υποχρεώσεις που πήγαζαν από την ομοεθνή ή τη συντοπίτικη αλληλεγγύη αλλά και η περίσσεια χώρου στα αστικά διαμερίσματα επέτρεπαν την συνοίκηση με άρρενες, νέους συνήθως άγαμους, που βρίσκονταν στην Οδησό για λόγους εργασίας και προσέφεραν ευκαιρίες αποκατάστασης των κοριτσιών των οικογενειών.

Πολλοί ενοικιαστές στα ελληνικά νοικοκυριά πληρώνοντας το αντίτιμο του δωματίου ή εργαζόμενοι ως υπηρετικό προσωπικό, συνοικούσαν με οικιακές ομάδες που δεν συμπεριελάμβαναν παντρεμένο ζευγάρι. Ήταν οι περισσότεροι άγαμοι/ες.

Οι περιπτώσεις αυτές φανερώνουν ότι ο οικονομικός συντελεστής και η μονιμότητα ή μη της εργασίας είναι οι παράγοντες που διαφοροποιούν τους

ενοικιαστές από τα μοναχικά νοικοκυριά. Με δυο λόγια, όσοι είναι χωρίς συγγενείς στην πόλη κατοικούν μόνοι, εφ'όσον έχουν σταθερή εργασία και την οικονομική δυνατότητα διατήρησης οικίας, με ή χωρίς υπηρετικό προσωπικό, ενώ οι νεότεροι σε ηλικία και οικονομικά ασθενέστεροι, συγκατοικούν με άλλα πρόσωπα.

Ο μέσος όρος των μελών των νοικοκυριών της Οδησσού υπολογίζεται, σε 4.18 άτομα και είναι κατά τι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο της Μόσχας, 4.01, και της Πετρούπολης (3.78).⁶² Στο δείγμα των Ελλήνων που μελετήσαμε ο μέσος όρος των μελών ανά νοικοκυριό είναι 4.76.⁶³ Περισσότερο απαντάται ο τύπος του βμελούς νοικοκυριού (17,24% του δείγματος) και δεύτερος σε σειρά ο τύπος του 3μελούς (16.09% του δείγματος). Την αύξηση του αριθμού των μελών κάθε ελληνικής εστίας επηρεάζει ο εμπορικός χαρακτήρας της πόλης, η συνοίκηση με ενοικιαστές, που είναι συνήθως ομοεθνείς και συντοπίτες και έχουν έρθει, άγαμοι ή χωρίς την οικογένειά τους, για να εργαστούν στην πόλη.

Άλλος λόγος για τη διόγκωση των νοικοκυριών πέραν του αριθμού των μελών μιας οικογένειας είναι και το υπηρετικό προσωπικό που κατοικεί στην ίδια εστία. Από τα ελληνικά νοικοκυριά το 42,6% έχει υπηρετικό προσωπικό, οικότροφο και μόνιμο. Οι περισσότερες οικογένειες έχουν από έναν υπηρέτη που συνήθως είναι γυναίκα, πρώην αγρότισσα από τα κοντινά κυβερνεία και ασχολείται με το σύνολο των οικιακών εργασιών (μαγείρεμα, καθάρισμα, σερβίρισμα, πλύσιμο, φροντίδα των παιδιών, θηλασμός). Οι υπηρέτριες είναι μικρές σε ηλικία κοπέλες ή χήρες και όταν είναι περισσότερες από μία σε ένα νοικοκυριό δηλώνεται και ο καταμερισμός των μεταξύ τους εργασιών. Οι υπηρέτες είναι λίγοι και είναι συνήθως κηπουροί ή λακέδες (προσωπικοί υπηρέτες, συνοδοί).

.....
Ο αριθμός των υπηρετών που απασχολεί μια οικογένεια αντανάκλα και τη βαθμίδα της στην κοινωνική ιεραρχία. Για παράδειγμα, η οικογένεια που είδαμε πιο πάνω του Ανδρέα Κάβουρα του Κωνσταντίνου που είναι 39 ετών και διευθυντής της τηλεγραφικής υπηρεσίας της Οδησσού αποτελείται από τον ίδιο, τη σύζυγό του, τον πατέρα του, που έχει γεννηθεί στη Χίο, και τρία παιδιά 12, 11 και 8 ετών. Απασχολεί τρεις υπηρέτριες, 21, 17 και 13 ετών. Οι δύο είναι καθολικές στο θρήσκευμα και κατάγονται από το Άκκερμαν της Βεσσαραβίας. Η

⁶² P. Herlihy, *Odessa...*, σ. 247.

μια εκτελεί καθήκοντα καμαριέρας, η άλλη μαγειρίσσας και η τρίτη είναι γενικών καθηκόντων. Η οικογένεια μένει στη συνοικία Bulvarniy, στην οδό Αικατερίνης 27/15. Αντίθετα οι ελληνικές οικογένειες που ζουν στη Slobodka – Romanonka ή στο βιομηχανικό Peresipsky δεν έχουν υπηρέτες. Η οικογένεια για παράδειγμα των βυρσοδεψών Πέτρου Σπάταρου, 42 ετών, έλληνα υπηκόου που έχει γεννηθεί στη Χίο και αποτελείται από τη γυναίκα του και τρία παιδιά, καθώς και η οικογένεια του Γιούρι Τσιρώνη, 65 ετών από τη Σύρο, που είναι μάστορας βυρσοδεψείου μαζί με τη γυναίκα του και πέντε ενήλικες άγαμους γιους, δεν έχουν υπηρέτες.⁶⁵

Οι περισσότερες οικογένειες που αποτελούνται από παντρεμένα ζευγάρια έχουν παιδιά. Από τις 105 ανδρόγυνα μόνο 14 (13,3%) είναι άκληρα τη στιγμή της απογραφής. Οι οικογένειες των Ελλήνων της Οδησσού είναι αστικού τύπου, με λίγα παιδιά. Ο μέσος όρος είναι 2,3 παιδιά ανά οικογένεια. Το 24, 76 % του δείγματός μας έχει δύο παιδιά και το 20,95% του δείγματός μας έχει 3 παιδιά.

Οι αρχηγοί οικογενειών

Οι αρχηγοί οικογενειών, άνδρες και γυναίκες είναι σε θέση να συντηρήσουν την οικογένειά τους σε ένα σπίτι, ιδιόκτητο ή ενοικιαζόμενο. Όσοι στερούνται αυτής της οικονομικής δυνατότητας, ή συγκατοικούν με συγγενείς τους ή μένουν μόνοι σε δωμάτια, ή δουλεύουν για άλλους. Στο δείγμα μας έχουμε τουλάχιστον 28 άνδρες και γυναίκες ενοικιαστές που μένουν σε μη ελληνικές εστίες και 9 υπηρέτες και υπηρέτριες σε μη ελληνικές εστίες. Έχουμε επίσης άλλα 23 άτομα που διαμένουν, ως συγγενείς σε μη ελληνικά νοικοκυριά.

Το δείγμα μας αριθμεί 143 άνδρες αρχηγούς οικογενειών και 26 γυναίκες

Πίνακας 18
Αρχηγοί οικογενειών

	Άνδρες αρχηγοί οικογενειών		Γυναίκες αρχηγοί οικογενειών	
Έγγαμοι-ες	104	72,73%	4	15,38%
Άγαμοι-ες	34	23,77%	2	7,70%
Χήροι-ες	5	3,50%	20	76,92%
Σύνολο	143	100,00	26	100,00

⁶³ Το ποσοστό αυτό συνάγεται από τη μελέτη 169 νοικοκυριών για τα οποία έχουμε πλήρη στοιχεία.

⁶⁵ Βλ. KNE-EIE, Dir Odessa, 1897 Census, α/α εστίας 71 και 72.

Από τους έγγαμους άνδρες που είναι αρχηγοί οικογενειών μόνο το 9% είναι 21-30 ετών, ενώ το 61,8% είναι από 31-50 ετών. Οικογενειάρχες είναι συνήθως οι άνδρες άνω των 30. Στις γυναίκες που είναι αρχηγοί οικογενειών, το 76,9% είναι χήρες, μεσήλικες ή μεγάλες σε ηλικία που κατοικούν με τα παιδιά τους ή άλλα συγγενικά πρόσωπα, κυρίως αδέρφια και οι περισσότερες είναι εισοδηματίες.

Αυτά είναι ορισμένα από τα στοιχεία που προκύπτουν από την ανάλυση του δείγματος της απογραφής, ικανά να σκιαγραφήσουν το προφίλ της ελληνικής παροικίας της Οδησού στα 1897.